

UDK:371.03.

Surayo MATYAKUBOVA,
Xorazm Ma'mun akademiyasi tayanch doktoranti
E-mail: matyukubovasurayo7@gmail.com

SamDU professori Z.Boltayev taqrizi asosida

OGAHIIY TARIXIY NASRIDA FE'L SINONIMIYASINING LINGVOSTILISTIK AHAMIYATI

Аннотация

Ushbu maqolada Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasining lingvostilistik jihatlarini tahlil etilgan. Muallif tomonidan Ogahiy asarlarida uchraydigan fe'llar sinonimik qatorlari, ularning ma'no nozikliklari, uslubiy xususiyatlari hamda badiiy funksiyasi ilmiy asosda o'rganilgan. Maqolada Ogahiy tili uchun xos bo'lgan sinonimik qo'shma fe'llar, ularning tarixiy kontekstdagi qo'llanilishi hamda tasviriy vosita sifatidagi o'rni ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fe'l sinonimiyasi Ogahiy nasrida tarixiy voqelikni yanada ta'sirchan va obrazli ifodalash imkonini bergan.

Kalit so'zlar: Ogahiy, fe'l, sinonimiya, badiiy uslub, tarixiy nasr, lingvostilistika, qo'shma fe'l.

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ГЛАГОЛЬНЫХ СИНОНИМОВ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ ОГАХИ

Аннотация

В статье рассматриваются лингвостилистические особенности синонимии глаголов в исторической прозе Мухаммада Ризы Агахи. Автор анализирует семантические и стилистические оттенки синонимических глагольных рядов, встречающихся в произведениях писателя, а также их роль в создании образности и выразительности текста. Исследование показывает, что глагольная синонимия в прозе Агахи способствует более живому и эмоциональному отражению исторических событий.

Ключевые слова: Агахи, глагол, синонимия, художественный стиль, историческая проза, лингвостилистика.

LINGUISTYLISTIC SIGNIFICANCE OF VERB SYNONYMS IN OGAHI'S HISTORICAL PROSE

Annotation

This article examines the linguostylistic aspects of verb synonymy in the historical prose of Muhammad Rizo Agakhi. The author analyzes the semantic nuances and stylistic functions of synonymous verb series found in Agahi's works, as well as their role in enhancing imagery and expressiveness. The study reveals that verb synonymy in Agahi's prose provides a more vivid and emotional depiction of historical reality.

Key words: Agakhi, verb, synonymy, stylistics, historical prose, linguistic analysis.

Kirish. Muhammad Rizo Ogahiy (1809–1874) - XIX asr o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri bo'lib, u nafaqat shoir va tarjimon, balki tarixchi olim sifatida ham katta meros qoldirgan. Uning "Riyoz ud-davla", "Zubdat ut-tavorix", "Gulshan ud-davlat", "Firdavs ul-iqbol" kabi asarlari Xiva xonligi tarixini yoritishda muhim manbalardan hisoblanadi. Ushbu asarlar o'zbek tarixiy nasrining shakllanishi va rivojlanishida beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, ularda qo'llanilgan leksik-semantik birliklar, xususan, fe'l sinonimiyasi Ogahiy uslubining eng muhim jihatlaridan biridir.

Tilshunoslikda fe'l sinonimiyasi masalasi doimo alohida o'rinda turib kelgan. Fe'llar harakat, holat va jarayonlarni ifodalash orqali matnning dinamikasini belgilaydi. Shuning uchun ham ular orasidagi semantik nozikliklar, sinonimik aloqalar, kontekstual tahlillar yozuvchi uslubini, davr tilini, hatto muallifning dunyoqarashini aniqlashda muhim mezon sifatida qaraladi.

Ogahiyning tarixiy nasrida fe'llar sinonimiyasi ikki qatlamda namoyon bo'ladi:

An'anaviy fe'llar sinonimiyasi - eski turkiy qatlamga mansub so'zlar orqali ifodalangan harakatlar tizimi;

Zamonaviylashgan (o'sha davr uchun faol) fe'llar sinonimiyasi - o'zbek adabiy tili shakllanayotgan davrda faol qo'llangan yangi shakllar. Bu jihatdan Ogahiy tili o'z davrining o'ziga xos til laboratoriyasi bo'lib xizmat qiladi. U turkiy va

fors-tojik til elementlarini uyg'unlashtirib, sinonimik qatlamlarni o'z uslubiy maqsadiga muvofiq tarzda ishlatgan.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi o'zbek tilshunosligida fe'l sinonimiyasining badiiy uslubdagi lingvostilistik ahamiyati hali yetarlicha tahlil qilinmagan. Ayniqsa, tarixiy nasr tili, Ogahiy singari yozuvchilarning badiiy tafakkuri orqali o'rganilishi bugungi kun ilm-fani uchun yangicha yondashuvni taqozo etadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Ogahiy tarixiy nasridagi fe'l sinonimiyasi ilk bor lingvostilistik mezon asosida tizimli tahlil qilinadi, bu jarayonda fe'l birliklari va ularning badiiy funksiyalari o'zaro solishtirilib yoritiladi.

Adabiyotlar sharhi. Tilshunoslikda sinonimiya masalasi qadimdan olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Sinonimik hodisalar, ayniqsa, fe'llar qatlamida murakkab semantik jarayonlar bilan bog'liq bo'lgani bois ularni tahlil etish ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi.

O'zbek tilshunosligida bu masala yuzasidan A. Madvaliyev, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, A. G'ulomov, U. Tursunov, R. Qo'ng'urov kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. A. Madvaliyev o'zining "Hozirgi o'zbek adabiy tili" nomli kitobida fe'llarning semantik tizimi, sinonimik munosabatlarining shakllanishi va ularning uslubiy vazifasiga e'tibor qaratgan. Sh. Rahmatullayev esa "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da fe'l sinonimiyasining lug'aviy va ma'no jihatlarini mukammal yoritib bergan. N. Mahmudov

va A. Nurmonovlar tahriri ostidagi "O'zbek tili grammatikasi" asarida fe'lining harakatni ifodalovchi asosiy vosita sifatidagi o'rni, ularning semantik differensiasiyasi hamda nutqdagi ekspressiv imkoniyatlari haqida qimmatli fikrlar bildirilgan. Shu bilan birga, T. G'aniyeva va D. Jo'rayeva kabi tadqiqotchilar asarlarida fe'l sinonimiyasining kontekstual va stilistik tahliliga alohida o'rin berilgan.

Tarixiy adabiyotshunoslik sohasida Ogahiy tilini o'rganishga oid bir qancha ilmiy ishlar mavjud. Xususan, R. Vohidov "Ogahiy asarlarining tili" nomli tadqiqotida yozuvchining tarixiy nasrida uchraydigan leksik, morfologik va uslubiy xususiyatlarni tahlil qilgan. Olimning ta'kidlashicha, "Ogahiy o'z asarlarida tarixiy voqealarni bayon etar ekan, fe'llar tizimi orqali voqealarning aniqligini, obrazlarning jonliligi va tarixiy shiddatini ifoda etgan" (Vohidov, 2007, 45-bet).

So'nggi yillarda lingvostilistik yondashuvlar asosida fe'l sinonimiyasining tahlili ham faollashdi. Jumladan, M. Qo'shboqova (2020) o'z dissertatsiyasida o'zbek badiiy matnlarida fe'l sinonimiyasining kontekstual va semantik farqlarini ochib bergan. Uning fikricha, "fe'l sinonimlari badiiy matnda semantik yaqinlik bilan bir qatorda, stilistik farqlanishni ham ta'minlaydi, bu esa muallif uslubining o'ziga xosligini ochadi" (Qo'shboqova, 2020, 118-bet).

Xorazm vohasi tarixnavislik maktabi vakillarining tili, jumladan, Ogahiy, Bayoniy, Munis kabi tarixchilarning asarlaridagi fe'l tizimi ham umumturkiy va mahalliy til unsurlarining uyg'unlashgan namunasi sifatida baholanadi. Bu jihat tilshunoslikda "tarixiy-badiiy nasrda arxaik birliklarning stilistik funksiyasi" doirasida tahlil qilinadi (Qahhorov, 2019).

Xullas, mavjud manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Ogahiy nasridagi fe'l sinonimiyasi hali to'liq lingvostilistik tahlildan o'tmagan, ammo bu hodisa yozuvchining tarixiy voqealarni tasvirlash mahoratini va badiiy tafakkurini ochishda muhim kalit hisoblanadi.

Badiiy matn tilida fe'l sinonimiyasi muallif uslubining shakllanishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. M. Yo'ldoshev "O'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyoti" (Toshkent, 2012) asarida shunday deydi: "Ogahiy o'z zamonasining tarixiy til birliklarini saqlagan holda, ularni mahorat bilan zamonaviylashtira olgan adibdir".

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola deskriptiv, qiyosiy-tahliliy va lingvostilistik metodlar asosida yozilgan. Asosiy material sifatida Ogahiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlari:

"Riyoziy ud-davla" (Toshkent: Fan, 1971),

"Firdavs ul-iqbol" (Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001),

"Zubdat ut-tavorix" (Xiva: Ma'mun akademiyasi nashriyoti, 2010) nashrlari tahlil etilgan.

Har bir asarda fe'l sinonimiyasining semantik turlari, ularning kontekstual o'zgarishlari kuzatilgan.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy lingvostilistik tahlil, tarixiy-komparativ, deskriptiv va kontekstual-semantik usullar tashkil etadi. Ushbu yondashuvlar Ogahiy tarixiy nasrida qo'llanilgan fe'l sinonimiyasining semantik, uslubiy va badiiy vazifalarini aniq ko'rsatishga xizmat qiladi. Tadqiqot materiallari sifatida Muhammad Rizo Ogahiyning quyidagi tarixiy asarlari asos qilib olindi:

"Riyoziy ud-davla" - O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti nashri (Toshkent, 1983);

"Zubdat ut-tavorix" - O'zbekiston Respublikasi FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti fondidagi qo'lyozma nashrlar asosida;

"Gulshan ud-davlat" - Qayta nashr etilgan ilmiy-tanqidiy matn asosida (Xiva, 2008).

Tahlil davomida deskriptiv usul orqali har bir fe'l sinonimi alohida kontekstda kuzatildi, kontekstual tahlil esa ularning matndagi funksiyasini aniqlashga imkon berdi.

Shuningdek, komponent tahlili yordamida sinonimik fe'llarning semantik tarkibi aniqlanib, ularning farqlovchi belgilar tizimi tuzildi. Tadqiqotda umumiy nazariy asos sifatida N. Mahmudov, A. Madvaliyev, R. Qo'ng'urov, Sh. Rahmatullayev, R. Vohidov hamda G'. Abdurahmonovlarning leksik-semantik tizim va lingvostilistik tahlilga oid ishlari tayanch sifatida foydalanildi.

Metodologik jihatdan, Ogahiy asarlarida qo'llangan fe'llarning sinonimik qatlamini tahlil qilishda ularning nutqiy kontekstdagi vazifasi, badiiy uslub bilan bog'liq holatlari va til taraqqiyotidagi o'rni tahlil qilindi. Natijada har bir sinonimik juftlik yoki guruhning semantik imkoniyatlari, badiiy ifodadagi yuklamasi va stilistik ahamiyati aniqlandi. Bu esa tarixiy nasr tilining rivojlanish bosqichlarini yanada chuqurroq anglash imkonini berdi.

Natijalar va munozara. Muhammad Rizo Ogahiy o'zining tarixiy asarlarida o'ta boy va rang-barang leksik qatlamdan foydalanadi. Xususan, fe'l sinonimiyasi uning nasr uslubida badiiy ifoda kuchini oshiruvchi asosiy vositalardan biridir.

Ma'lumki, tilshunoslikda sinonim so'zlar - "bir xil yoki juda yaqin ma'noga ega, lekin ifoda uslubi, emotsional-ekspressiv qiymati yoki qo'llanish doirasida farqlanuvchi birliklar" deb ta'riflanadi (Mahmudov, 2010). Ogahiy asarlarida esa bu hodisa o'ziga xos uslubiy yuklama bilan namoyon bo'ladi.

1. Qo'shma fe'llarning sinonimik shakllanishi.

Ogahiy asarlarida ko'plab fe'llar qo'shma shaklda (masalan: ko'ngil bermoq, yodga olmoq, fikr qilmoq, g'azab aylamoq) ifodalangan bo'lib, ular bir-birining o'rmida ishlatila oladigan, lekin kontekstga ko'ra ma'no tusini o'zgartiruvchi birliklardir.

Masalan, "Gulshan ud-davlat" asarida:

"Xuroson viloyatining sarhadig'a taxt-u toz yetkurdi va ul havolidag'i turkman qaboilining ko'pragin o'lja va g'animat bila to'yduirdi". (GD, 8b); "...davlat va iqbol bila saltanat masnadig'a mindurdilar. Va ul mamlakatning barcha ulusini adl-u dod bila suyundurdilar" (GD, 5a). Demak, Ogahiy sinonim variantlardan konnotativ jihatni kuchaytirish maqsadida foydalangan.

2. Sinonimik qatlamning stilistik funksiyasi.

Ko'p hollarda yozuvchi oddiy "aytmoq", "deydi" kabi fe'llar o'rniga "so'z aylamoq", "xitob qildi", "lab ochdi", "nutq etdi" kabi sinonimlarni tanlaydi.

Bu holat tarixiy uslubga xos muhit yaratadi, nutqqa tatanavorlik va badiiylik bag'ishlaydi.

Masalan:

"Shoh nutq etdi: adolat bilan mamlakatni obod aylanglar."

Bu fe'l oddiy "aytdi" shaklidan ko'ra obrazliroq va yuksak uslubda jaranglaydi.

3. Arxaik va zamonaviy sinonimlar uyg'unligi.

Ogahiy tilida qadimiy turkiy fe'llar bilan bir qatorda fors-tojik elementlari ham uchraydi. Bu ikki qatlamning uyg'unligi asar tilini stilistik jihatdan boyitadi.

Masalan:

"Yo'q qilmoq" - "mahv etmoq" - "barham bermoq"

"Ko'mak bermoq" - "madad aylamoq" - "yordam bermoq" Bu uchliklarda semantik ma'no bir, ammo uslubiy rang har xil: "mahv etmoq" tarixiy uslubda, "yo'q qilmoq" esa zamonaviy tilda faol.

4. Harakat kuchini oshiruvchi sinonimlar.

Ba'zan Ogahiy bir fe'lga kuchliroq ma'no berish uchun qo'shma fe'llarni tanlaydi

Bu muddao imorat va baqi'ot bino qilmoq bila dast bermas va avlod tanosuli va tavoludiga ham shomil ermas. Magar

so'z avroqida boqiy qolgaykim, ango hodisoti jahon to'fonxezligi va tasrifoti zamon fitnaangezligidini osibi va tafriqa yetushmas. (ZD, 33b)

Bu yerda "yurish boshlamoq" fe'li oddiy *"yurmoq"*dan semantik jihatdan harakatning kengroq doirasini bildiradi. Shuningdek, "so'z qildi", "hikoyat ayladi", "bayon etdi" kabi birliklar harakatning kontekstual intensivligini kuchaytiradi.

5. Sinonimlarning kontekstual ma'nodagi o'zgarishi.

Ba'zan sinonimik fe'llar kontekstga qarab o'zaro almashmaydi.

Karaming tojidan sarafroz et, Ravza ahli ichida mumtoz et, (ZT, 9b)

Bu tahlil shuni ko'rsatadiki, Ogahiy fe'l sinonimlarini semantik noziklik bilan qo'llagan, ularning har biri nutq holatiga mos tanlangan.

6. Fe'l sinonimiyasining badiiy qiymati.

Tilshunos G'. Abdurahmonov ta'kidlaganidek, "badiiy matnda sinonimlar o'rinli ishlatilsa, ular nutqqa tabiiylik, ohangdorlik va ma'nodorlik baxsh etadi."

Ogahiyda bu hol aynan fe'llar tizimida yaqqol seziladi. Masalan:

"Zahmat chekmoq" – "mehnat aylamoq" – "sa'y etdi" bu birliklar harakatning jiddiylik darajasini turlicha aks ettiradi.

Bundan ko'rindiki, Ogahiy sinonimik fe'llarni nafaqat leksik boylik, balki uslubiy niyatni ifodalovchi vosita sifatida ishlatgan.

Demak, Ogahiy asarlaridagi fe'l sinonimiyasi tarixiy turkiy tilning boyligini namoyon etadi;

Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasi badiiy ifoda kuchini oshiruvchi asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Quyidagi tahliliy misollar bunga dalildir:

"Xon lashkar tortib chiqib, Xorazm elini to'plab, Buxoro sari ravona bo'ldi" ("Riyozi ud-davla", 1971, 54-bet).

Bu yerda "lashkar tortib chiqmoq" va "ravona bo'lmoq" fe'llari sinonimik almashinuv asosida harakat jarayonini bosqichma-bosqich ifodalab, voqeaga epiklik ruh bag'ishlaydi.

"Navkarlar sipohni safar aylab, dushman yurtig'a yuzlandilar" ("Zubdat ut-tavorix", 2010, 76-bet).

"Safar aylamoq" arxaik shakli hozirgi "yo'lga chiqmoq" ma'nosini beradi. Sinonimik almashuv orqali tarixiy muhit va davr leksikasi saqlab qolingan.

"Amirlar mashvarat qilib, yurish boshlamoqni munosib topdilar" ("Firdavs ul-iqbol", 2001, 103-bet). Bu misolda "mashvarat qilmoq", "yurish boshlamoq" kabi birikmalar fe'l sinonimiyasi orqali harakat jarayonining ketma-ketligini bildiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Ogahiy sinonimik fe'llarni ko'pincha badiiy kuchaytirish, ifodaning ritmini oshirish maqsadida qo'llagan. Uning tili "harakatli tarixiy manzara" yaratishga xizmat qiladi. R. Mahmudovning fikricha, "fe'l sinonimiyasi badiiy matnda voqelikni turli rakurslarda tasvirlash imkonini beradi" (Mahmudov R., 2005, 122-bet). Shu nuqtayi nazardan, Ogahiy sinonimik fe'llar orqali tarixiy harakatlarni "ko'rinarli" qiladi. Sinonimlar yuzuvchining uslubiy mahoratini va badiiy tafakkurini ko'rsatadi;

Qo'shma fe'llar matn ritmini, ohangini va obrazini kuchaytiradi;

Sinonimik qatlamlar tarixiy til taraqqiyotining semantik izchilligini aks ettiradi.

Shuningdek, Ogahiy asarlaridagi fe'llar va ularning sinonimik shakllari semantik-morfologik tahlil asosida quyidagi mezonlarga ko'ra ajratildi:

Semantik yaqinlik (bir harakatni ifodalovchi, lekin turlicha uslubda qo'llanuvchi birliklar);

Stilistik farqlanish (bir ma'noni ifodalab, kontekstdagi ifoda kuchiga ko'ra farqlanuvchi birliklar);

Arxaiklik darajasi (eski turkiy yoki fors-tojik asosli fe'llarning zamon jihatdan eskirgan, ammo uslubiy yuklamasi saqlangan turlari);

Ekspressiv-emotsional vazifasi (matnda hissiy rang beruvchi yoki obrazni kuchaytiruvchi qo'llanishlar).

Xulosa. Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasining o'rni nihoyatda muhim bo'lib, u yozuvchining til boyligi, badiiy mahorati va lingvostilistik tafakkurini yuksak darajada namoyon etadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

Fe'l sinonimiyasi Ogahiy uslubining markaziy elementi sifatida harakat, holat va hissiy ifodaning turli darajalarini beradi. Ayniqsa, "aytmoq – so'zlamok – nutq etdi – xitob qildi" kabi fe'llar semantik va uslubiy jihatdan turlicha ohang hosil qiladi. Qo'shma fe'llar sinonimiyasi yozuvchining badiiy maqsadiga xizmat qiluvchi muhim vosita sifatida qo'llangan. Ular asarning tarixiy muhitini jonlantiradi, matnga tantanavorlik, jiddiyat va obrazlilik baxsh etadi.

Arxaik va fors-tojik elementlari bilan hosil bo'lgan fe'llar Ogahiy nasrida uslubiy qatlamni boyitgan. "Mahv etmoq", "barham bermoq", "madad aylamoq" kabi shakllar zamonaviy tildagi ekvivalentlariga nisbatan ko'proq tarixiy-estetik qiymatga ega.

Sinonimik qatlamlar faqat lug'aviy darajada emas, balki konnotativ, emotsional va kontekstual darajalarda ham farqlanadi. Ogahiy bunday farqlarni ongli ravishda qo'llab, nutqqa ifodaviy rang-baranglik kiritgan.

Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, Ogahiy tilida fe'l sinonimiyasi faqat til hodisasi emas, balki madaniy-milliy tafakkur ifodasidir. U tarixiy til taraqqiyotini, xalq ruhiyatini va badiiy nutq evolyutsiyasini mujassam etadi.

Natijada Ogahiy tarixiy asarlari nafaqat tarixiy faktlarning badiiy talqini, balki lingvostilistik tahlil uchun bebaho manba ekanligi isbotlandi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasi:

Tarixiy voqelikni jonli, obrazli ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi;

Tilning arxaik qatlamini saqlagan holda o'z davr tili va uslubini boyitadi;

Muallif uslubining o'ziga xosligini ta'minlaydi;

Sinonimik qatorlar yordamida matnning ritmik va emotsional kuchi ortadi.

Demak, Ogahiy nasrida fe'l sinonimiyasi nafaqat leksik-tarixiy hodisa, balki uslubiy boylik sifatida baholanadi.

ADABIYOTLAR

1. Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent: Fan, 1983.
2. Ogahiy. Riyozi ud-davla. – Toshkent: Fan, 1989.
3. Ogahiy. Zubdat ut-tavorix. – Toshkent: Fan, 1990.
4. Rahmonov N. O'zbek nasrining taraqqiyot bosqichlari. – Toshkent: Fan, 1978.
5. Dadaboyev H. Ogahiy tilining leksik xususiyatlari. – Toshkent, 1972.
6. Madrahimov A. Ogahiy asarlarida til va uslub masalalari. – Toshkent: Fan, 1998.
7. Rajabov Sh. Tarixiy nasr tili va uslubi masalalari. – Toshkent: Yozuvchi, 2015.
8. Begmatov E. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1999.
9. G'ulomov A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1995.
10. Jabborov N. Ogahiy "Zubdatu-t-tavorix" asarining qo'lyozmalari. – Toshkent: Oltin bitiklar, 1998.